

számon van, az a 8. hivatkozáshoz tartozik. A 115. oldalon a cikk 2–3. sorában Joseph Echetering, lejjebb Johann Echterling nevét olvassuk. Feltehetően apáról és fiúról van szó, de a családnévük azonos kell legyen, s a közölt bizonyáglevél fotóján megbizonyosodhatunk arról, hogy az Echterling alak a helyes. Ugyanitt a kövérrel szedett pecsétfeliratról kimaradt a 'BVCHB' szó, s 'IN' a helyes, nem im Ofen. Az országos ősnymtatvány-katalógus (Sajó–Soltész: CIH) a bibliográfiában kétszer egymás után szerepel, a második leírás a jobb, bár hiányolom – nemcsak itt, hanem általában mindenütt –, hogy a másik két közreműködőt, Csapodi Csabát és Vértesy Miklóst ki szokás hagyni, holott az előbbi az MTA KIK, az utóbbi az ELTE EK ősnymtatványait gyűjtötte össze és írta le, s ezek az összalomány harmadát teszik ki.

A szakkifejezéseket illetően kérem a kollégákat, hogy 'arctábla' helyett használjuk egységesen az 'előtábla' (és háttábla = Vorder- und Hinterdeckel, upper and lower cover) megnevezést, s a klisé helyett a lemez (= Platte, vagy angolul plate) elnevezést, amint a nemzetközi, Berlinben szerkesztett kötés adatbázisban (EBDB = Einbanddatenbank) is használják. (Gustav MOESSNER, *Buchbinder ABC...* 1981-ben megjelent kötetében a 'Klischee' címszó alatt ki is mondja, hogy 'a könyvkötők nem beszélnek kliséről, hanem lemezről...'), – A 'másodlagos kötés' nem egy adott könyv második, esetleg harmadik kötése – ha a könyvet elhasználódás miatt újra kellett fűzni és kötni –, hanem egy történeti kötés újbóli felhasználása egy másik könyv bekötésére, archaizáló hatás céljából. Ez a 19. század végén sajnos gyakorlatban volt, adott esetben nyelvmelékek és ősnymtatványok értéknövelése okán és a rosszul értelmezett korhűség jegyében.

Koncz Pál cikkei, tanulmányai így összegyűjtve nagy nyereség a magyar kötetéstörténet 18–20. századi Veszprém megyei anyagának ismeretéhez, még akkor is, ha a szerzőnek már nem volt alkalmja összefűzni a gyűjtött nagy anyagát, így az egyes cikkekben elkerülhetetlenül vannak ismétlések. Könyvében, miként a vízjelek rajzai, a kötések bélyegzőinek, gör-

getőinek és lemezeinek levonatai, illetve ezek jó minőségű reprodukciói forrásértékűek.

ROZSONDAI MARIANNE

„Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”, Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, Szerk. Gáborjáni Szabó Botond, Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 2015.

Kétszeres ünnep adta a most bemutatandó tanulmánykötet apropóját: Fekete Csaba, a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár tudományos főmunkatársa, teológus, himnológus, művelődéstörténész 2015-ben ünnepelte 75. születésnapját és könyvtárosi pályafutásának 50. évfordulóját. Aki ismeri az ünnepelt munkásságát, tudja, hogy Gáborjáni Szabó Botond kicsit sem túloz, amikor megállapítja, hogy kollégája („a református egyház talán utolsó polihisztorja”) „publikációival egyedül pótol egy kisebb kutatóintézetet”. S valóban, Fekete Csaba sokoldalúságát mi sem jelzi pontosabban, mint a kötet végén közölt, igen impozáns válogatott bibliográfia. Ez a lista ugyan nem tartalmazza Fekete Csaba előadásainak többségét, a napilap- és folyóiratcikkeinek egy részét, valamint a kiállítási megnyitókát, előszavakat, lektori és opponensi véleményeket, de így is majdnem 220 tételből áll, amelyek a biblíka-teológia, az egyház-, az irodalom-, a könyv- és könyvtártörténet, a könyvművészet, a liturgia, a himnológia és az egyházzene területére kalauzolják olvasójukat. A Festschriftben helyet kapó tanulmányok tematikai sokszínűségét magyarázza, hogy alkotóik ezzel a gazdag életművel folytatnak dialógust, több szálon is reflektálva az ünnepelt kutatási eredményeire. A köszöntő kötet Gáborjáni Szabó Botond bevezető laudációja (*Ösztönösség és fejelem*), valamint a fent említett bibliográfia (*Fekete Csaba fontosabb kiadványai és tanulmányai (válogatás), A szerző annotációival*) közt öt fejezetre oszlik.

A *Történelem-, egyház-, és neveléstörténet* című rész nyolc dolgozata közül az első Szabó András *Antitritináriusok, reformátusok és jezsuiták Gyulafehérvárott, 1557–1588* című munkája, amely a vallási változásokkal járó politikai és oktatási átalakulásokat vizsgálja a kialakulóban lévő Erdélyi Fejedelemség székvárosában. A tanulmány végigköveti, hogy a Domonkos- és Ágoston-rendi szerzetesek távozása után hogyan vették át a kálvinisták, majd az antitritináriusok a város templomait és iskoláit, majd János Zsigmond halála után hogyan erősítette meg a reformátusokat Báthory István, végül kitér a jezsuiták gyulafehérvári betelepülésének és kiűzésének körülményeire is.

A partikuláris iskola eddig ismert képét árnyalja Győri L. János (*A Debreceni Református Kollégium – mint anyaiskola – és a kiskunhalasi református iskola évszázados kapcsolatai*), miközben újabb támpontokat nyújt a partikula fogalmának pontosabb értelmezéséhez. A tanulmány rávilágít, hogy a két iskola partikuláris kapcsolatait kiegészítette a legáció, a szupplikáció és az alumnia kollégiumi intézménye, s végkövetkeztetésként megállapítja, hogy „a partikuláris-reaktorális iskolahálózat a mai értelemben véve nem volt ugyan központilag szervezett intézmény, a maga patriarchális, családias módján azonban mégis nagyon jól működött, s [...] évszázadokon át eredményesen szolgálta a magyar értelmiségképzés ügyét”.

Kolumbán Vilmos József a Dési Református Egyházmegye két évszázados történetének bemutatásával járul hozzá a fellendülő erdélyi református forráskutatáshoz. (*A Dési Református Egyházmegye a 17–18. században*). Az egyházmegye kialakulásának és szerkezetének felvázolása után a szerző a szóránysodás okait vizsgálva megállapítja, hogy a 17. századi demográfiai és egészségügyi megpróbáltatásoknak kitett területen egészen a 19. századig a patrónusok aktivitásának függvénye volt a ritkuló egyházközségek fenntartása.

A később bárói címmel és erdélyi ítélő táblai ülnöki megbízatással rendelkező Szilágyi Sámuel németországi peregrinációjának idejére kalauzol Kovács Teofil *Hírek Európából. Szilágyi Sámuel peregrinus tudósításai, 1728–1732*

című tanulmánya. Szilágyi – aki későbbi karrierje során a protestáns érdekek szóvivője is volt a bécsi udvarban – mecénásához, Teleki Sándor grófhoz intézett leveleiben (szinte véleményformálás nélkül) tudósított a legújabb politikai és hadi eseményekről, valamint frissen bekövetkezett katasztrófákról, érdekességekről. Tizenöt fennmaradt levele – amelyekhez olvasmányai mellett társaságban hallott híreket és nyomtatott hírforrásokat is felhasznált – keveset mond tanulmányairól, személyes körülményeiről, gazdasági vagy egyházi kérdésekről, mégis színes betekintést nyújt korának történéseibe.

A szentesi Horváth Mihály Gimnázium könyvtárának egyik kolligátumában találta meg Horváth Ádám Komáromi H. Mihály eddig ismeretlen kéziratot prédikációját, amelyet a professzorból lett lelkész 1743. július 1-jén, Mária Terézia cseh királynővé koronázása alkalmából mondott Debrecenben. Az erről készült tanulmány (*Komáromi H. Mihály [1690?–1748] debreceni lelkész prédikációja Mária Terézia cseh királynővé koronázása alkalmából*) amellett, hogy modern átírásban közli a prédikáció teljes szövegét, kitér a kötet Szentesre kerülésének történetére, valamint a fontosabb kortárs elvárás-horizontok szempontjából elemzi a szöveget. Hegyi Ádám megállapítja, hogy a beszéd egyszerre szolgálja ki az uralkodói propaganda igényeit, támogatja a bizonytalan helyzetben lévő református egyház érdekeit, és meggyőzi a közvéleményt arról, hogy a debreceni egyház királyhű, de egyben hitsorsosainak védelmezője is.

Ugyancsak a közösséget fenyegető veszélyek közt ügyesen mozgó Debrecen helyezi középpontba Gáborjáni Szabó Botond, miközben egy felségsértési perbe fogott református lelkész, Polgári Mihály meneküléssel és az 1753-as alföldi parasztfelkelés előkészítésében való részvétellel megtűzdelte kálváriájáról értekezik. (*Polgári Mihály és Debrecen. A város szerepe egy 1752-ben felségsértési perbe fogott református lelkész ügyében*) Az ügy kapcsán keletkezett vallomásokból kiderül, hogy a szereplők interpretációjában a protestánsok üldözése okozta a „kurucság” újraedését, amely végül kikényszerítette Mária Terézia rende-

letét, hogy a megyéspüspökök oktatással és igehirdetéssel, ne pedig erőszakkal térítsenek. Debrecen eszerint igen jól használta nyilvános politikai kommunikációs térként a templomokat, az iskolákat, a vásárokat és a köztereket, s véleményformáló ereje országosan is jóval jelentősebb lehetett, mint azt eddig feltételezték.

Egy évszázaddal későbbre és a neveléstörténet területére vezet Kovács Ábrahám *A teljesítményorientált német oktatáson túl, Egy volt edinburghi diák, Felméri Lajos pedagógiai programja* című írása. A címben jelölt program szerint „a neveléstudomány feladata megtanítani az új nemzedék leendő nevelőjét, hogy működése sarokpontját ne elavult dogmákba [!], hanem az ifjú természetében és nemzeti jellemében keresse.” A nevelés itt nem egyéb, mint alkalmazott pszichológia. Felméri sajátos protestáns liberális neveléstudományi felfogása külföldi tanulmányai, elsősorban skóciai peregriációja révén alakult ki – ezt a hatásmechanizmust követhetjük végig a tanulmányban.

A debreceni Egyetemi templom tervezésének és megépítésének történetét vázolja fel Fekete Károly *Csikesz Sándor és a debreceni egyetemi templom* címmel. A cím arra utal, hogy legalább a templomot tervező Borsos Józsefhez mérhető szerepe volt az épület kialakításában Csikesz Sándor teológiaprofesszornak, aki komoly templomépítési és egyházművészeti ismeretekkel alakította ki az épülettel kapcsolatos koncepcióját. Csikesz az Egyetemi templomot mintaépületnek szánta, s „nem csupán egy hagyományos templom, hanem egy többfunkciós épületegyüttes lebegett a szeme előtt, amely a gyülekezeti hitélet centrumaként szolgál.” Borsos József – ha művészi szabadságának bizonyos mértékű feladása árán is – teljesítette a református liturgikus teológiai elvárásokat, ennek megfelelően épült meg az új templom, amely 1942. május 17-én, pünkösdi ünnepén nyitotta meg kapuit, s 2006 óta ismét a református egyetemi gyülekezet és misszió céljait szolgálja.

A Nyomdászati-, könyv-, könyvtár-, és olvasástörténet című fejezetben kilenc munka kapott helyet, elsőként Monok István *A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása a magyarorszá-*

gi szellemi áramlatok történetének alakulására a 16. században a kortárs könyvtárak vizsgálata tükrében című tanulmánya. Monok István már a 15. századi hatástörténeti összefüggésekről is igen részletes képet ad, de elsősorban arra fókuszál, hogy a három városban megjelent nyomtatványok (főként a magyar szerzővel rendelkezők) hogyan befolyásolták a Magyar Királyság és Erdély kortárs szellemi áramlatait. Az egyes esetekből tablószerűen, rendkívüli információmennyiséggel megjelenített kapcsolatrendszer jellemzően két eszmei szálon fut: míg Zürich és Genf elsősorban a helvét protestantizmus alapműveinek kiadásában jeleskedett, Bazelben főleg a korszak tudós humanista köreinek könyvei láttak napvilágot. Ennek megfelelően tehát egyfajta humanista tudástranszfert, valamint a helvét hitvallás (a devotio moderna, a humanista vallásfelfogás és Erasmus rendszere által meghatározott keresztény filozófia kontextusában értelmezett) hatását detektálhatjuk a svájci-magyar kapcsolattörténet vizsgált korszakában.

Fekete Csaba korábbi tanulmányára reflektál Bánfi Szilvia nyomdászattörténeti értekezése. (*Kit ábrázolhatott a debreceni városi nyomda első nyomdászjelvénye, avagy Debrecen város címere?*) Mind Fekete Csaba, mind Bánfi Szilvia írása azt a kutatókat régóta foglalkoztató kérdést járja körül, hogy a szerzőt, vagyis Melius Juhász Pétert ábrázolja-e a Raphael Hoffhalter műhelyében 1563-ban megjelent *Magyar praedikatio*c címlapján található fametszet. Ezt a hagyománnyá vált feltételezést Fekete Csaba cáfolta, míg Bánfi Szilvia a Hoffhalterrel kapcsolatos újabb kutatásai fényében tovább árnyalja. Utóbbi végkövetkeztetése szerint is valószínűbb, hogy nem a jeles püspök hiteles arcképeről, sokkal inkább „a korszak tudósának sematikusra sikeredett megjelenítéséről van szó”, ugyanakkor „Hoffhalter gyakorlatára tekintettel mégsem zárható ki egy szerzőre való utalás lehetősége”.

Ősz Sándor Előd közleménye: *Szegedi Gergely könyvtárának néhány darabjáról* is kapcsolódik Bazelhez és Genfhez, ugyanis a jeles prédikátor és zsoltárfordító könyvtárának itt bemutatott darabjai (három kolligátum, összesen hét mű) ebben a két városban jelentek meg.

Szegedi Gergely wittenbergi és genfi peregrinációja idején alapozta meg könyvtárát, amelyből ezeken az Erdélyben fennmaradt kolligátumokon kívül jelenleg nem ismerünk egyetlen példányt sem. A három kötet – melyek közül az egyiket Szegedi vásárolta, a másik kettőt pedig a bejegyzések szerint ajándékba kapta – kizárólag teológiai műveket tartalmaz. Annál is jelentősebb ez a bibliotéka-töredék, mert jól mutatja Szegedi kapcsolatrendszerét, aktuális érdeklődést, hiszen számos széljegyzetet tartalmaz, melyek kilencven százaléka Szegedi kezének nyomát őrzi.

Részben a könyvtártörténetnél marad Imre Mihály is, aki a herborni Alte Bibliothek magyar vonatkozásait térképezte fel. (*Herborni kutatások az Alte Bibliothek állományában*) Az 1584 és 1817 között működött egyetem a 16–17. században „igen jelentős szellemi-kulturális hatást gyakorolt az európai protestantizmus folyamataira.” Nem hiányzott innen a kiadványpolitikájával az egyetem konfesszionális arculatához kapcsolódó nyomda sem, amely Christoph Rabe vezetésével a korszak egyik leghatékonyabb kiadója volt. A herborni kapcsolatrendszer egyik kulcsfigurája Szenci Molnár Albert, a másik pedig Filicki János akinek több műve is megtalálható a magyar szempontból most először vizsgált állományban. Hasonlóan fontos fejezete a herborni–magyar kapcsolatoknak Alsted, Bisterfeld és Piscator Erdélybe kerülése. A tanulmányból kiderül, hogy az Althe Bibliothek anyaga ezekben a már régóta kutatott témákban is szolgálhat meglepetésekkel. Az utójára közölt húsz tételes válogatott könyvjegyzék szintén újdonság, a szerző ugyanis közel ötven olyan magyar vonatkozású nyomtatványra lelt a könyvtárban, amelyek az RMK III. (néhány esetben az RMK I.), illetve az Apponyi Hungarica gyűjtőkörét szaporítják.

Ha már az egyetemi hatásokról járunk, elmondható, hogy a 17. századi hungarus diákok előszeretettel választották Heidelberget is peregrinációjuk helyszínének. Ebben döntő szerepet játszott David Pareus, aki erős hatással volt a hazai teológiai gondolkodásra, a neolatin költészetre és az iskolaügyre, pedagógiai hagyományokra. Perger Péter közleménye

(*Újabb adalék David Pareus magyarországi kapcsolatához, Heidelbergi professzorok ajánlékozói sorai Lővei Pellionis György kötetében*) az egykori Pareus-tanítvány, a későbbi sárospataki rektor, majd mádi lelkes, Lővei Pellionis György egy újonnan felbukkant könyvét mutatja be. A kötet nem más, mint Kálvin *Istitutio*-jának 1612-es genfi kiadása, amelyben a tanulmányait 1614-ben befejező Lőveit professzora saját kezű bejegyzéssel, egy Szent Jeromos-idézzel bocsátotta útjára. Pellionisz feltehetően még Németországban készítette el a könyv gazdagon díszített kötését, melynek előtábláján a tulajdonos monogramja és az 1613-as évszám között David Pareus mellképe látható. Tekintve, hogy Kálvin alapműve (tanítványai révén) javarészt éppen Pareus interpretációján keresztül nyílt meg a magyar olvasók számára, a kötet „nem csupán szép alkotás, hanem a 16. század eleji hazai protestáns értelmiségnek a talán legfontosabb korabeli szellemi műhellyel való élénk kapcsolatának is látványos bizonyítéka.”

Csorba Dávid szintén egy 17. századi prédikátor könyvtárának darabjait ismerteti. (*Miskolczi Csulyak Gáspár könyvtárának néhány példánya*) Az *Egy jeles Vad-kert* fordítójának bibliotékája annyira szétszóródott, hogy a négy kötet négy különböző őrzőhelyen található Bukaresttől Budapestig. Bár a fennmaradt könyvekből nem lehet általános következtetést levonni egykori tulajdonosuk szellemiségére nézve, de legjellemzőbb kötete – a Ráday Gyűjteményben őrzött, az 1680-as években összeállt, húsz nyomtatványt tartalmazó kolligátum, amelyben teológiai tézisek és halotti szövegek találhatóak – a kálvinista orthodox teológia világát idézi fel, egyben megfelel a kálvinista öntudat reprezentációjának is.

Elsősorban figyelemfelhívás és nem részletes elemzés Sipos Gábor írása *Porcsalmi András iskolai jegyzeteiről, Egy botcsinálta könyvtáros feljegyzései*. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött kötetek arról árulkodnak, hogy Apáczai egykori professzora, későbbi kollégája úgy állította össze a tanítás során használt segédanyagát, hogy a nyomtatványok elé és mögé kéziratos füzeteket kötöttet, így a tanításban és a tanulásban egyaránt jól használható

kézíróknyvekre tett szert, amelyeket aztán végrendeletében a kollégiumra hagyományozott.

V. Ecsedy Judit tanulmánya (*A magyar Bésalél. Pándi Székely István kolozsvári nyomdász grafikai munkássága*) a széles közönség által talán kevésbé ismert Páldi Székely Istvánnak állít emléket. A kolozsvári nyomdászt 1769-ben bekövetkezett halála után a temetésén prédikáló Verestói György nem véletlenül hasonlította a frígládát készítő őszösvetségi ezermesterhez, Bésalélhez, hiszen betűmetsző, betűöntő, könyvnyomató, és rézmetsző is volt egy személyben. V. Ecsedy Judit fennmaradt grafikai alkotásain keresztül mutatja be a gazdag életművet, amellyel Páldi a kolozsvári református kollégium búcsúztatója szerint „nem csak az ő kezére bízattott Typographiat [...] jobbitotta és öregbítette, hanem egyszersmind jeles ifjakat is azon nemes mesterségre meg-tanított”.

Fekete Csaba elkészítette ugyan Bod Péter Debrecenben őrzött könyveinek jegyzékét, de az egy számítógépes vírusnak köszönhetően elveszett. Ennek pótlására vállalkozik Oláh Róbert (*Bod Péter könyvei a Debreceni Református Kollégiumban*). A tudós halála után könyvtárát Nagyenyeden elárverezték. A hagyatékból a Debreceni Kollégium professzorai egy nagy ládányi könyvet vásároltak, amelynek tartalmáról két jegyzék készült. Oláh Róbert ezek alapján rekonstruálta Bod Péter Debrecenbe került könyveit. (A tudós lelkész egykori könyvtárának mintegy 10 százalékáról van szó.) A szerző összesen 81 művet azonosít 66 kötetben, 17 kötetet azonban az idők során duplumként leselejtettek, ebben a jeles possessor sem jelentett akadályt. (Nem egyedi ez az eljárás, az OSZK-ból ugyanígy került ki annak idején számos nagy gyűjtő több kötete.) Ugyanakkor még így is ez az anyag jelenti a legnagyobb részt a hagyatékból. A tanulmány lényegi része – a kiinduló vállalat maradéktalanul teljesítve – erről a gyűjteményrészről közöl alapos, a későbbi kutatásokat jelentős mértékben támogató jegyzéket.

Az Irodalom-, nyelv- és a kutatástörténet című szekció A. Molnár Ferenc tanulmányával kezdődik. A szerző 2012-ben összevetette a Szenci Molnár-zsoltárok eredeti szövegeit a reformá-

tus énekeskönyben lévő variációikkal, most pedig *Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a mai magyar evangélikus énekeskönyvben* címmel ugyanezt folytatja a mai magyarországi evangélikus gyülekezeti énekeskönyvekkel. Ezekbe az utóbbi kétszáz évben csak néhány zsoltár került be, azok esetében is törekedtek az evangélikus jelleg kidomborítására. Az énekek szövege itt rövidebb, kottával együtt többnyire elfér egy-másfél lapon, az archaizmusokat pedig kerülik. A szövegek táblázatos „egybenézése” mindenestre igen hasznos lehet egy készülő új evangélikus énekeskönyv szempontjából.

A gályarabságot Bécsben összekeregetett váltságdíjjal megváltó prédikátor, Csúzi Cseh Jakab alakját idézi fel Petróczy Éva *Csúzi Cseh Jakab losonci-debreceni lelkipásztor három verses laudáció tükrében* címmel. Ezúttal a „majdnem mártír” lelkészt magasztaló pályatársak tollából származó versek alapján kapunk újabb adalékokat a megpróbáltatásokat a gyászévtizedben is feldolgozni képes, karizmatikus személyiségről. Petróczy Éva két id. Köleséri Sámuelről származó üdvözlőverset, valamint az RMKT ide vonatkozó fejezetéből hiányzó, Szatmárnémeti Mihály által írt, a humort sem nélkülöző kis költeményt mutat be, amelyekből egyaránt a „főnix alkatú, a szenvedések után megújulásra, új művek írására, feltámadásra kész” ember képe bontakozik ki.

Pósházi János, a tizenhetedik század második felének jelentős filozófusa és teológusa, sárospataki, majd erdélyi professzor kevésbé ismert imádságoskönyv-fordítását mutatja be P. Vásárhelyi Judit *Caspar Sibelius magyar nyelvű imádságai* című közleményében. A latin eredetivel való összevetésből többek közt kiderül, hogy Pósházi az imádság definíciója és módja tekintetében osztotta Caspar Sibelius elveit, így nem tartotta szükségesnek sem lerövidíteni, sem megváltoztatni a *Praefatio* eredeti narrációját, ugyanakkor a fordítás során nem követte mintája szerkesztési elvét – miszerint Sibelius az imádságok szövegébe beleszótt bibliai idézeteket az imaszövegek végén külön közli –, hanem csak a margón utalt ezekre a textusokra. P. Vásárhelyi Judit felhívja a figyelmet arra is, hogy a kolligátumos használat alapján az 1673-

ban Kolozsváron megjelent fordítás Técsi Joó Miklós és Szatmárnémeti Mihály imádságoskönyveivel rokonítható.

Az Árva Bethlen Katára irányuló kutatások legjelentősebb eredményeit elérő, keveset publikáló, de annál több háttéranyagot összegyűjtő kolozsvári levéltáros, Markos András írásainak mostoha sors jutott. Mivel alapos érvelésen alapuló szakcikkei nem épültek be a tudományos köztudatba, Fazakas Gergely Tamás most (*Egy levéltáros hagyatéka. Markos András alig ismert kutatásai Árva Bethlen Katáról, Bod Péterről és Málnási Lászlóról*) Bethlen Katára és udvari papjaira, Bod Péterre és Málnási Lászlóra vonatkozó, publikált és kéziratban maradt munkásságát tekinti át. A tanulmányban egyszerre bontakoznak ki az eddig alig ismert eredmények és Markos András sajátos kutatási módszere, meggyőzve az olvasót, hogy Markos eredményeinek kiemelt helyük van a Bethlen Kata-szövegek készülő kritikai kiadásában, valamint igen jól felhasználhatóak egy későbbi Málnási-kutatás során.

A *Bibliafilológia* szakaszában két értekezés olvasható. Karasszon István exegetikai módszertanának elkészítésére saját bevallása szerint nagy hatással volt a Fekete Csabával folytatott, sok éven át tartó eszmecsere. Az *Őszösvetség magyarázata – negyven éve és most* című írásában tehát ehhez kapcsolódik, amikor néhány nemrégiben felmerült őszösvetségi exegetikai problémáról számol be. A tanulmány az újabb kutatások eredményeit felhasználva jár körbe két módszertani kérdést: a forráskritika és a redakciókritika fogalmának alakulását.

Kustár Zoltán a bibliai héber nyelv egyik sajátos lexémájával, a wáw partikulával foglalkozik, méghozzá a „magyarázó wáw”-funkcióval, amikor a lehetséges magyar fordításban az ’azaz’, ’mégpedig’, ’tudniillik’, ’például’, ’mert’ stb. kötőszavak vagy csak kettőspont, vessző stb. állnak. (*Wáw explicativum a 20. századi magyar protestáns bibliafordításokban.*) A tanulmány rövid kutatástörténeti áttekintés mellett bőséges példatárat ad a wáw explicativumról a legújabb protestáns bibliafordításokban.

Öt tanulmányt foglal magában a kötet *Egyházzene* című egysége. Karasszon Dezső „*Ite in*

viam meam...” A *dramatikus megjelenítés példái az Isztambuli Antifónálban* címmel mindjárt egy érdekes atipikus jelenségre hívja fel a figyelmet. A gregorián dallamnak ugyanis ismert jellegzetessége, hogy „nem fejezi ki, nem ábrázolja és nem illusztrálja a szöveget”. Itt azonban négy – az 1360 körül Magyarországon készült énekes szertartáskönyv, az *Isztambuli Antifónálé* néven ismert kódexből való – antifóna példázza, hogy a dramatikus megjelenítés nem hiányzik a gregorián repertoár hagyományos törzsanyagának lehetőségei közül.

H. Hubert Gabriella a többnyelvű magyarországi evangélikusság vallási-kulturális kapcsolatának becses kéziratok emlékeit ismerteti: *A Martjanska pesmarica (Martyánci énekeskönyv) és a 16–17. századi magyar gyülekezeti énekek* címmel. A háromnyelvű énekeskönyvet a Murántúlon, többek közt a címben jelzett helyen használhatták. A kéziratot ma a maribori Egyetemi Könyvtárban őrzik, s bár 1997-ben elkészült betűhív kiadása is, sok még a megválaszolatlan kérdés körülötte. H. Hubert Gabriella – a további kutatásokat segítő –, ezekből a kérdésekből is feltesz párat, de tanulmányának gerincét a gyűjtemény magyar nyelvű énekeiről közöl összefoglaló táblázat adja, amely alapján megállapítható, hogy a kézirat magyar nyelvű gyülekezeti énekanyaga a magyar énekeskönyvekből ismert, népszerű énekekből áll.

Szabadi István Zoványi György szuperintendensnek a református énekeskönyv revidálásának ügyében 1729-ben tett erőfeszítéseit tárja fel (*Zoványi György és a református énekeskönyv, Újabb adalékok az énekeskönyv-revizió 1729-es kísérletéhez*), méghozzá az ügyre vonatkozó teljes iratanyag közlésével. Erre azért volt szükség, mert a mai kutatók a téma kapcsán eddig csupán Csáji Pál hiányos forrásanyagra alapozott tanulmányából tájékozódhattak, az 1729-es énekeskönyv-reformra vonatkozó dokumentumok közzétételével viszont jól árnyalható az akkori munkálatok későbbi negatív értékelése.

A magyar protestáns gyülekezetek a húsvéti ünnepkör tekintetében egészen a 19. század elejéig megőrizték a középkori gregoriánumon alapuló istentiszteleti hagyományokat Erdélyben. A 18–19. századi énekeskönyvek, gradu-

álok ugyanakkor nagyrészt elvesztek, elhasználódtak, ma mindössze két csonka református passionalist ismerünk. Ezek közül mutatja be az egyiket Kurta József (*A Küküllői passionális Lamentációjának szövegfordításai*). A dicsőszentmártoni esperesi levéltárban (Küküllői Református Egyházmegye) fellelt kislelő méretű passionalist Fekete Csaba javaslatára nevezték el. Kurta József az elején-végén csonka, kottás kézirat *Lamentatio*-szövegét veti össze táblázatos formában a korábbi szövegforrásokkal, a *Vizsolyi Biblia*, a *Batthyány-graduál* és az *Öreg graduál* megfelelő szövegvariációival.

A kötet utolsó tanulmányában – *Minden lélek dicsérje az Urat! Felix Mendelssohn Bartholdy: Lobgesang* – Kinczler Zsuzsanna ismerteti röviden a neves német zeneszerző szimfóniáját, amelyre a Mendelssohn által állandó

szövegforrásnak tekintett *Zsoltárok könyvének* is nagy hatása volt.

Ebből az áttekintésből is kiderül, hogy a két szerkesztő, Gáborjáni Szabó Botond és Oláh Róbert bizonyára nem volt könnyű helyzetben, amikor ennek a hatalmas és szerteágazó anyagnak a kötetbe alakításába fogtak, de a végeredmény – méltón az ünnepelthez – komoly újdonságokat (adatokat, összefüggéseket, forrásokat) felvonultatva akár egyetemi segédanyagként is megállná a helyét.

Végül nem maradt más hátra, mint hogy a recenzens – ha kissé megkésve is – csatlakozzon a Fekete Csabát méltatókhoz, s jó egészséget, továbbra is törődő barátokat/kollégákat, valamint izgalmas új kutatási feladatokat kívánjon neki.

VARGA BERNADETT